

نگرش و رفتار دینی دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان

دکتر سید حمید رضا علوی*

چکیده

هدف این تحقیق، شناسایی نگرش و رفتار دینی و بررسی رابطه آن با متغیرهای جنسیت، وضعیت تأهل، معدل دیپلم، نوع دانشکده دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان بوده است. روش تحقیق، همبستگی و جامعه آماری دانشجویان این دانشگاه باهنر کرمان می باشد که از بین آنها تعداد ۴۰۰ نفر با روش نمونه گیری تصادفی انتخاب گردید.

ابزار گردآوری داده ها پرسشنامه بوده است. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از آزمون کروسکال و الیس و همبستگی استفاده شده است.

نتایج حاصل از این تحقیق مبین آن است که در مورد ابعاد در نظر گرفته شده برای نگرش دینی در بعد شناختی ۹۶٪، بعد عاطفی ۹۳٪، بعد پیامدی ۵۴٪ و در مورد رفتار دینی معادل ۳۶٪ از نظرات پاسخگویان در حد مطلوب بوده است. همچنین نتایج تحقیق نشان می دهد که بین نوع دانشکده، جنسیت، وضعیت تأهل، معدل دیپلم با رفتار دینی رابطه معنی داری وجود دارد. همچنین بین بعد شناختی، بعد عاطفی و بعد پیامدی نگرش دینی با رفتار دینی (بعد مناسکی) دانشجویان رابطه ی معنی داری وجود دارد.

واژه های کلیدی: نگرش، رفتار، دین، دانشجویان دانشگاه

• مقدمه

به طور کلی می‌توان نگرش را آمادگی قبلی برای واکنش مثبت یا منفی در مقابل برخی جنبه‌های دنیای اطراف خود دانست (گنجی، ۱۳۷۹: ۲۳۰). اصولاً نگرش‌ها در سطح متفاوتی نسبت به ارزش‌ها بر رفتار اثر می‌گذارند، لذا برای شناخت چرایی رفتار افراد ضروری است که نگرش‌های آنان را در آن زمینه نیز مورد بررسی قرار داد (رضائیان، ۱۳۷۴: ۳۵-۳۴). البته به گفته‌ی علاقه‌بند (۱۳۷۸: ۱۶۸) اگر چه نگرش‌ها بر رفتار اثر می‌گذارند ولی، تعیین‌کننده نیستند. گنجی (۱۳۷۹) معتقد است که به رغم ویژگی انتزاعی و غیرملموسی که نگرش‌ها دارند قابل اندازه‌گیری هستند. علمی (۱۳۷۹: ۷۳) نیز اظهار می‌دارد که تاکنون کسی ادعا نکرده است که اندازه‌گیری نگرش‌ها غیر ممکن است و به همین دلیل، بسیاری از روان‌شناسان و مخصوصاً روان‌شناسان اجتماعی، جهت اندازه‌گیری نگرش‌ها، روش‌هایی را ارائه نموده‌اند. گنجی (۱۳۷۷: ۲۵۷) در مورد پرسشنامه‌های نگرش‌سنجش بیان می‌دارد که این پرسشنامه‌ها سعی می‌کنند عقاید آزمودنی‌ها را نسبت به مسایل اجتماعی، سیاسی، مذهبی، فرهنگی و ... آشکار سازند.

شعاری‌نژاد (۱۳۶۴: ۵۴) یکی از تعاریف رفتار را عبارت می‌داند از هر فعالیت و عملی که موجود زنده انجام می‌دهد و متضمن کارهای بدنی آشکار و پنهان، اعمال فیزیولوژیک، عاطفی، فعالیت عقلی می‌باشد. پورافکاری (۱۳۷۶: ۱۷۱) نیز رفتار را اصلی کلی می‌داند که پوششی است برای اعمال، فعالیت‌ها، بازتاب‌ها، حرکات، فرآیندها و به طور خلاصه هر واکنش قابل سنجش ارگانیسم. هرسی و بلانچارد (۱۹۸۸)، ترجمه کبیری، ۱۳۷۵: ۴۴۶-۴۴۵) معتقدند که رفتار در اصل هدف‌گراست و واحد رفتار، فعالیت است و در واقع همه رفتارها یک سری فعالیت‌ها هستند. رضائیان (۱۳۷۴: ۲۲) نیز رفتار را یک رشته فعالیت‌ها نظیر قدم زدن، صحبت کردن، کارکردن، خوردن و خوابیدن و ... می‌داند. میچل (ترجمه الوانی و معمارزاده، ۱۳۷۶: ۹۵-۹۴) اظهار می‌دارد هر چند ممکن است که ساختار وراثتی انسان تا حد زیادی بر رفتار وی اثر داشته باشد، یادگیری او مهم‌ترین سهم را در ساختن رفتار او دارد. علاقه‌بند (۱۳۷۸: ۱۶۸) نیز معتقد است که شخصیت و ویژگی‌های فردی در تعیین رفتار مؤثرند. بنابراین برای فهم رفتار فردی، شناخت اهم ویژگی‌های روان‌شناختی، از جمله ادراک، یادگیری، نگرش و انگیزش ضرورت دارند.

دین از ابعاد و مؤلفه‌های گوناگون و متعددی تشکیل شده است. به نظر (گلاک و استارک، ۱۹۶۵: ۱۹-۲۰) در همه ادیان دنیا به رغم تفاوت‌هایی که در جزئیات دارند، عرصه‌های مشترکی وجود دارد که دینداری در آنها متجلی می‌شود. این عرصه‌ها که می‌توان آنها را ابعاد مرکزی دینداری به حساب آورد عبارتند از ابعاد شناختی (اعتقادی)، عاطفی، پی‌آمد و مناسکی. اگر ابعاد دینداری مدل گلاک و ستارک بر اسلام منطبق شود، مجموعه‌ای از باورها را که «اصول دین» خوانده می‌شوند می‌توان با باورهای دینی تطبیق داد (سراج‌زاده، ۱۳۷۷). از طرف دیگر، دقت در چهار بعد مذکور مبین آن است که با کمی اغماض می‌توان این چهار بعد را در بعد کلی نگرش و رفتار دینی جای داد، به این صورت که ابعاد شناختی (اعتقادی)، عاطفی و پیامدی که هر کدام به نوعی مبین طرز تلقی افراد نسبت به باورهای دینی، احساسات دینی و اثرات باورها و اعمال دینی بر زندگی آنان می‌باشد را بیانگر نگرش کلی انسان‌ها در مورد دین تلقی نمود. بعد مناسکی یا اعمال دینی که شامل اعمال دینی مشهود و مشخص نظیر نماز خواندن، شرکت در آیین‌های دینی، روزه گرفتن و ... می‌باشد، بیانگر رفتار دینی افراد قلمدادی شود. باید توجه داشت رفتار دینی می‌تواند شامل نمونه‌های باطنی نظیر اخلاص، تفکر معنوی و نظایر آن هم باشد که به علت تعداد زیاد و دشواری بسیار فراوان در سنجش آنها، در این تحقیق از آنها صرف نظر شده است. افراد جامعه هر کدام نگرش‌ها و رفتارهای دینی خاص خود را دارند و از طرف دیگر، از آنجا که رفتارهای دینی خاص می‌توانند متأثر از نگرش‌های دینی بخصوصی باشند، لذا این احتمال می‌رود که با بهبود نگرش‌های دینی یکی از مهم‌ترین اقشار جامعه یعنی دانشجویان دانشگاه که چند واحد درسی مرتبط با دروس دینی هم در دانشگاه می‌گذرانند بتوان موجبات بهبود رفتارهای دینی را در آنان فراهم ساخت و همچنین موارد قوت و ضعف دانشجویان را در کلیه ابعاد مربوط به نگرش و رفتار دینی تشخیص داد، اقدامات لازم را در هر مورد پیش‌بینی نمود. به همین ترتیب در صورت عدم مشاهده ی رابطه ی بین بعضی موارد نگرش و رفتار، به بررسی علل احتمالی پرداخت که سبب گردیده نگرش‌های بخصوص به رفتارهای مورد انتظار از آن نگرش‌ها تبدیل نگردند.

صباغ‌پور (۱۳۷۲) براساس نمونه‌ای از ۲۲۲ پسر دانش‌آموز تهران گزارش می‌کند که پاسخگویانش از نظر دینداری در سطح پایین قرار داشتند، به طوری که ۶۵ تا ۹۷ درصد آنها در

هر سه بعد نگرش دینی - یعنی دانش، احساسات، و آمادگی برای عمل - در مقوله پایین قرار گرفتند.

پور یوسفی (۱۹۸۴)، نمره دینداری بالایی را برای نمونه خود که متشکل از دانشجویان مسلمان مشغول به تحصیل در دانشگاه میشیگان آمریکا بودند، گزارش می‌کند.

محسنی (۱۳۷۴) به این نتیجه رسید که برای شهر تهران، در کلیه سؤالات مربوط به گرایش و رفتار دینی (شرکت در مجالس روضه خوانی، نماز جماعت، دعای کمیل، رفتن به زیارت، نذر و نیاز کردن و پرداخت فطریه) گرایش طبقات پایین قوی‌تر و رفتارشان فراوان‌تر بوده است.

سازمان تبلیغات اسلامی (۱۳۷۶) در مورد نمونه‌ای به حجم ۶۵۰ نفر از جوانان تهرانی گزارش می‌کند که اندکی کمتر از یک پنجم پاسخگویان همیشه یا اکثر اوقات به مسجد می‌روند و بیش از یک سوم پاسخگویان هیچ وقت به مسجد نمی‌روند.

دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی کشور (۱۳۷۶) در مورد تعدادی از جوانان تهران به این نتیجه رسید که تقریباً بیش از دو سوم پاسخگویان معتقدند که جوانان به پوچی و بی تفاوتی اعتقادی رسیده‌اند یا سرخورده و مأیوس هستند و روحیه‌های ایشار و شهادت را که ارزشی است از دست داده‌اند و در چنین فضایی، ارزش‌ها جایگاه چندانی در تعیین رفتار فرد ندارند. ۰/۸ درصد اوقات فراغت آن جوانان به امور مذهبی اختصاص می‌یابد.

علوی (۱۳۷۹) در مورد ۲۷ دبیرستان کرمان به این نتیجه رسید که میانگین نظرات پاسخ دهندگان در مورد رعایت ۷۴ مؤلفه دینی طراحی شده در تحقیق، معادل ۰/۶۳/۸٪ وضع مطلوب بوده است. میانگین نظرات پاسخ دهندگان در مورد عدم رعایت ۷۴ مؤلفه مذکور ۰/۱۶/۱٪ بوده و ۰/۲۰/۱٪ باقیمانده یا آنکه بی نظری خود را اعلام داشته و یا آنکه به سؤالات پاسخ نداده‌اند.

سراج‌زاده (۱۳۷۷) در مورد دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان‌های تهران به این نتیجه رسید که به طور کلی می‌توان گفت که در دو بعد لطیف‌تر دینداری که ناظر به اصول اعتقادات دینی (مثل اعتقاد به خدا، نبوت، معاد و غیره) و نیز عواطف دینی شخصی (مثل احساس نوعی ارتباط با موجودات مقدس و متعالی) هستند، نوجوانان مورد مطالعه دیندارتر بودند در دو بعد

دیگر، یعنی بعد مناسکی و پیامدی، که ناظر به کاربرد دین در زندگی اجتماعی و انجام مراسم عبادی فردی و شرکت در مراسم عبادی جمعی هستند، نمره دینداری پاسخگویان کمتر بود. طالبان (۱۳۷۷) در مورد ۳۵۸ نفر از دانش‌آموزان مدارس تهران به این نتیجه رسید که تنها اقلیت بسیار ناچیزی از پاسخگویان (۲/۶ درصد) دینداری ضعیفی دارند.

یحیی (۱۹۸۸) گزارش می‌کند که نسبت بالایی از پاسخگویانش که مسلمان ساکنن میشیگان بودند، خیلی دیندار یا دیندار طبقه بندی شدند.

با توجه به عنوان تحقیق حاضر و با توجه به مطالب فوق که لزوم انجام چنین تحقیقی را نشان می‌دهد می‌توان گفت که از جمله دلایل انجام دادن این تحقیق آن است که در پرتو انجام آن وضعیت موجود نگرش دینی دانشجویان در ابعاد شناختی (اعتقادی)؛ عاطفی و پیامدی و همچنین وضعیت رفتار دینی آنان مشخص و تبیین خواهد گردید و در صورت لزوم راه برای برنامه ریزی در جهت سوق دادن آنان به سوی وضعیت مطلوب در هر مورد امکان پذیرتر خواهد شد. همچنین از طرف دیگر، با کشف رابطه بین موارد مذکور، می‌توان متوقع بود که با بهبود هر بعد و مورد، بهبود در ابعاد و موارد مرتبط با آن را شاهد بود. همین امر در خصوص بعضی از متغیرهای فردی دیگر نیز صادق است.

هدف از انجام تحقیق حاضر، سنجش میزان نگرش و رفتار دینی دانشجویان دانشگاه و رابطه بین آن دو بوده است. به منظور وصول به هدف مذکور، سوالات زیر طراحی گردیدند:

۱- نگرش دینی (ابعاد شناختی، عاطفی و پیامدی) دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان در چه سطحی است؟

۲- رفتار دینی (بعد مناسکی) دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان در چه سطحی است؟

۳- بین ابعاد نگرش و رفتار دینی دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان تا چه میزان ارتباط وجود دارد؟

۴- تا چه میزان بین متغیرهای «جنسیت، وضعیت تأهل، معدل دیپلم، نوع دانشکده» و «نگرش» و «رفتار» دینی دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان ارتباط وجود دارد؟

• روش

در این تحقیق، به منظور توصیف وضعیت موجود نگرش و رفتار دینی دانشجویان از روش تحقیق توصیفی استفاده شده است و به منظور توصیف و تبیین رابطه بین نگرش و رفتار دینی از روش تحقیق توصیفی همبستگی استفاده به عمل آمده است. جامعه آماری مورد نظر، کلیه دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان در سال تحصیلی ۱۳۸۰-۱۳۷۹ بوده‌اند. تعداد دانشجویان در سال تحصیلی مذکور حدود ده هزار نفر بوده که تعداد ۴۰۰ نفر با روش نمونه‌گیری تصادفی ساده از بین دانشکده‌های مختلف و از پسران و دختران انتخاب گردیده است.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات، پرسشنامه سراج زاده (۱۳۷۷) بوده است که مقولات نگرش (بعد شناختی یا اعتقادی، عاطفی یا تجربی و پیامدی) و رفتار دینی (بعد مناسکی) را می‌سنجد. پاسخگویان به گونه‌ای توجیه شدند که به طور حتمی از محرمانه بودن نتایج مطمئن گردیدند (پاسخ‌های داده شده به هر سؤال، مثلاً ۴/۵٪ برای شرکت هر هفته در نماز جمعه و یا ۶/۱٪ برای حضور هر روز در مسجد برای نماز جماعت مؤید این موضوع است).

روایی پرسشنامه نگرش دینی معادل ۰/۷۸۱۵ (۷۸٪) و روایی پرسشنامه رفتار دینی معادل ۰/۹۲۹ (۹۳٪) محاسبه گردید (از طریق جمع‌آوری نظرات پنج تن از استادان و صاحب نظران دانشگاه شهید باهنر کرمان که در زمینه‌های الهیات و معارف اسلامی، روان‌شناسی، علوم تربیتی و روش تحقیق دارای اطلاعات وسیعی بودند). همچنین اعتبار (پایائی) پرسشنامه نگرش دینی از طریق آزمون مجدد، معادل ۰/۹۷۱ (ضریب همبستگی پیرسون بین پاسخ‌های مرتبه اول و دوم) و معادل ۰/۸۹۵ (ضریب همبستگی اسپیرمن) گردیده است و اعتبار (پایائی) پرسشنامه رفتار دینی از طریق آزمون مجدد معادل ۰/۹۳۵ (ضریب همبستگی اسپیرمن) و معادل ۰/۹۰۴ (ضریب همبستگی اسپیرمن) گردیده است.

تجزیه و تحلیل اطلاعات از طریق استفاده از جداول فراوانی و درصد به منظور توصیف نگرش و رفتار دینی دانشجویان و همچنین استفاده از آزمون کروسکال والیس و من‌ویتنی و رسم نمودار همبستگی (به منظور تعیین معنی‌دار بودن تفاوت بین نوع دانشکده، جنسیت، وضعیت تأهل، معدل دیپلم و مؤلفه‌های مربوط به ابعاد نگرش و رفتار دینی) صورت گرفته است. علت استفاده از آزمون ناپارامتری کروسکال والیس آن بوده که داده‌ها به علت رتبه‌ای

نگرش و رفتار دینی دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان

بودن از توزیع نرمال پیروی نمی‌کنند. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از نرم افزارهای آماری Minitab و SPSS استفاده شده است.

• نتایج

نتایج کلی که در این تحقیق در رابطه با نگرش و رفتار دینی دانشجویان به دست آمده است در جداول زیر به طور خلاصه ذکر می‌شود.

جدول ۱- فراوانی نسبی پاسخ‌های مربوط به سؤالات نگرش و رفتار دینی

کاملاً مخالف و مخالف	بی نظر	کاملاً موافق و موافق	سؤالات نگرش	ردیف	بعد
۳/۷٪	۶۷٪	۸۹/۸٪	شیطان واقعاً وجود دارد.	۱-	شناختی (اعتقادی)
۹/۶٪	۲۱/۳٪	۶۹/۰٪	اگر ما امر به معروف و نهی از منکر را ترک کنیم فساد همه جا را پر می‌کند.	۲-	
۲/۰٪	۱/۰٪	۹۷/۰٪	در روز قیامت به اعمال و رفتار ما رسیدگی می‌شود.	۳-	
۱/۳٪	۱/۵٪	۹۷/۲٪	قرآن کلام خداست و هر چه می‌گوید حقیقت محض است.	۴-	
۱/۸٪	۴/۸٪	۹۳/۴٪	این دنیای پراز ظلم و جور با ظهور مهدی (عج) پر از عدل و داد خواهد شد.	۵-	
۱/۰٪	۵/۶٪	۹۳/۴٪	من به وجود فرشتگان اعتقاد دارم.	۶-	
۷۸/۲٪	۴/۱٪	۱۷/۷٪	هنوز مطمئن نیستم خداوند واقعاً وجود دارد.	۷-	
۹/۶٪	۱۶/۲٪	۷۴/۲٪	کسی که به خدا ایمان دارد از مرگ نمی‌ترسد.	۸-	عاطفی
۲/۳٪	۱۵/۷٪	۸۲/۰٪	گاهی احساس می‌کنم به خدا نزدیک شده‌ام.	۹-	
۴/۶٪	۷/۲٪	۸۸/۲٪	بدون اعتقادات دینی احساس می‌کنم زندگی‌ام پوچ و بی‌هدف است.	۱۰-	
۳/۳٪	۷/۹٪	۸۸/۷٪	هر وقت به حرم امامان یا اولیا می‌روم احساس معنویت عمیقی به من دست می‌دهد.	۱۱-	
۲/۸٪	۶/۹٪	۹۰/۳٪	بعضی وقت‌ها احساس ترس از خداوند به من دست می‌دهد.	۱۲-	
۰/۵٪	۳/۳٪	۹۶/۲٪	گاهی احساس توبه می‌کنم و از خداوند برای جبران گناهانم کمک می‌خواهم.	۱۳-	

ردیف	سؤالات رفتار		پاسخ‌ها		
	هر روز	بیشتر روزها	بعضی وقتها	بندرت	اصلاً
۱۴-					
۱۵-					
۱۶-					
۱۷-					
۱۸-					
۱۹-					
۲۰-	هر چند وقت یک بار	برای ادای نماز جماعت به مسجد می‌روید؟	روزهای تعطیل	بعضی وقتها	بندرت
			%۴/۵	%۴۷/۵	%۲۸/۰
۲۱-	در ایام ماه رمضان (چنانچه مریض یا مسافر نباشید) چقدر روزه می‌گیرید؟	هر روز	بیشتر روزها	بعضی روزها	بندرت
			%۱۴/۲	%۷/۴	%۳/۲
۲۲-	تا چه حد قرآن می‌خوانید؟	حدافل روزی یکبار	هفته‌ای یکبار	گاهی	بندرت
			%۱۶/۹	%۴۵/۸	%۱۶/۱
۲۳-	تا چه حد با مسجد یا هر مؤسسه اسلامی دیگر همکاری دارید؟	بطور مرتب	اغلب	گاهی	بندرت
			%۱۴/۷	%۱۹/۲	%۳۰/۲
۲۴-	آیا نماز می‌خوانید؟	هر روز	روزهای تعطیل	بعضی وقتها	بندرت
			%۱/۹	%۹/۴	%۱/۳
۲۵-	آیا در نماز جمعه شرکت می‌کنید؟	هر جمعه	حدافل هر سه هفته یکبار	چندین مرتبه در سال	بندرت
			%۸/۰	%۲۱/۳	%۳۸/۷
۲۶-	آیا در اعیاد مذهبی و عزاداری‌ها که در مساجد و تکیه‌ها تشکیل می‌شود شرکت می‌کنید؟	در همه آنها	در بیشتر آنها	در بعضی	بندرت
			%۳۷/۵	%۳۶/۴	%۹/۰

همچنین در تحقیق حاضر این نتیجه حاصل گردید که:

- بین دانشجویان دانشکده‌های مختلف در پاسخ دادن به بعضی از سؤالات نگرش و رفتار دینی تفاوت معنی‌داری وجود دارد.
- بین دانشجویان دختر و پسر در پاسخ دادن به بعضی از سؤالات نگرش و رفتار دینی تفاوت معنی‌داری وجود دارد.
- بین دانشجویان مجرد و متأهل در پاسخ دادن به بعضی از سؤالات نگرش و رفتار دینی تفاوت معنی‌داری وجود دارد.
- بین پاسخ‌های دانشجویان به سؤال‌های مربوط به نگرش و رفتار دینی بر حسب معدل دیپلم آنها، در بعضی موارد تفاوت معنی‌داری وجود دارد.
- با توجه به پاسخ‌هایی که دانشجویان دانشکده‌های مختلف به سؤال‌های بعد اعتقادی داده اند می‌توان گفت که تفاوت بین پاسخ‌ها فقط در مورد سؤال دوم ($p = 0/013$ - مقدار) و ششم ($p = 0/048$ - مقدار) معنی دار است و در مورد سایر سؤال‌های بعد اعتقادی بین پاسخ دانشجویان دانشکده‌های مختلف تفاوتی وجود ندارد.
- بر اساس نمودار به دست آمده از رسم پاسخ به سؤال دوم بر حسب دانشکده این نتیجه حاصل می‌شود که دانشجویان دانشکده علوم انسانی بیش از سایر دانشکده‌ها معتقدند که اگر ما امر به معروف و نهی از منکر را ترک کنیم فساد همه جا را پر می‌کند. همچنین بر اساس نمودار حاصل از رسم پاسخ به سؤال ششم بر حسب دانشکده نتیجه گرفته می‌شود که دانشجویان دانشکده‌های علوم انسانی و کشاورزی بیش از سایر دانشکده‌ها به وجود فرشتگان اعتقاد دارند.
- بین دانشجویان مجرد و متأهل در پاسخ دادن به سؤال‌های بعد اعتقادی تفاوت معنی‌داری وجود ندارد بین دختران و پسران دانشجویان در پاسخ دادن به سؤال‌های بعد اعتقادی تفاوت معنی‌داری وجود ندارد.
- بین دانشجویان با معدل‌های دیپلم مختلف در پاسخ دادن به سؤال‌های بعد اعتقادی تفاوت معنی‌داری وجود ندارد.

- با توجه به پاسخ هایی که دانشجویان دانشکده های مختلف به سؤال های بعد عاطفی داده اند می توان گفت که تفاوت بین پاسخ ها فقط در مورد سؤال چهارم ($p = 0/042$ - مقدار) معنی دار است و در مورد سایر سؤال های بعد اعتقادی بین پاسخ دانشجویان دانشکده های مختلف تفاوتی وجود ندارد بر اساس نمودار به دست آمده از رسم پاسخ به سؤال چهارم بر حسب دانشکده این نتیجه حاصل می شود که دانشجویان دانشکده تربیت بدنی بیش از سایر دانشکده ها معتقدند که هر گاه به حرم یکی از امامان و اولیا می روند احساس معنویت عمیقی به آنها دست می دهد.

- بین دختران و پسران دانشجو که به سؤال های بعد عاطفی پاسخ داده اند در مورد سؤال دوم ($p = 0/002$ - مقدار)، سؤال سوم ($p = 0/006$ - مقدار) و سؤال پنجم ($p = 0/019$ - مقدار) معنی دار وجود دارد.

با توجه به نمودار حاصل از رسم میزان پاسخ های سه سؤال مذکور بر حسب جنسیت نتیجه گرفته می شود که:

- ۱- دختران بیش از پسران احساس می کنند که به خدا نزدیک شده اند.
- ۲- دختران بیش از پسران اظهار داشته اند که بعضی وقت ها احساس ترس از خداوند به آنها دست می دهد.
- ۳- دختران بیش از پسران احساس می کنند که زندگی شان بدون اعتقادات دینی، پوچ و بی هدف است.

- بین دانشجویان مجرد و متأهل در پاسخ دادن به سؤال های بعد عاطفی در مورد سؤال سوم ($p = 0/027$ - مقدار) تفاوت معنی داری بین پاسخ ها وجود دارد با توجه به نمودار حاصل از رسم میزان پاسخ ها به سؤال سوم بر حسب وضعیت تأهل مشخص شد که دانشجویان متأهل بیش از دانشجویان مجرد عقیده دارند که بدون اعتقادات دینی، زندگی شان پوچ و بی هدف است.

- با توجه به پاسخ هایی که دانشجویان دانشکده های مختلف به سؤال های بعد پیامدی داده اند می توان اظهار داشت تفاوت بین پاسخ ها در مورد سؤال اول ($p = 0/001$ - مقدار)،

سؤال سوم ($p = 0/021$ - مقدار)، سؤال پنجم ($p = 0/001$ - مقدار) و سؤال ششم ($p = 0/001$ - مقدار) معنی دار است.

با توجه به نمودارهای حاصل از رسم میزان پاسخ های سؤال های مذکور بر حسب دانشکده این نتیجه حاصل می شود که:

۱- دانشجویان دانشکده علوم انسانی بیش از سایر دانشکده ها با این گفته که «در مورد خرید و فروش مشروبات الکلی نباید این قدر سخت گیری کرد» مخالفند.

۲- دانشجویان دانشکده علوم بیش از سایرین با این عقیده که «رهبران سیاسی باید کاردان باشند، مذهبی بودن یا نبودنشان چندان مهم نیست» مخالفند.

۳- دانشجویان دانشکده علوم انسانی بیش از سایر دانشکده ها معتقدند که باید با پدیده بد حجابی به طور قاطع مبارزه کرد.

۴- دانشجویان دانشکده تربیت بدنی بیش از سایرین با این عقیده که «زنان هم باید بتوانند در مسابقات ورزشی مثل مردان به عنوان تماشاچی شرکت کنند» مخالفند.

- با توجه به پاسخ های دانشجویان دختر و پسر به سؤال های بعد پیامدی این نتیجه به دست می آید که در مورد سؤال های اول ($p = 0/007$ - مقدار) و پنجم ($p = 0/002$ - مقدار) بین پاسخ ها تفاوت معنی داری وجود دارد.

- با توجه به پاسخ های دانشجویان مجرد و متأهل به سؤال های بعد پیامدی این نتیجه به دست می آید که فقط در مورد سؤال پنجم ($p = 0/009$ - مقدار) بین پاسخ ها تفاوت معنی داری وجود دارد

- از روی منحنی حاصل از رسم میزان پاسخ های دانشجویان به سؤال پنجم بعد پیامدی بر حسب وضعیت تأهل معلوم می شود که دانشجویان متأهل به طور چشمگیری بیش از دانشجویان مجرد معتقدند که باید با پدیده بدحجابی با قاطعیت مبارزه کرد.

- بین پاسخ های دانشجویان با معدل های دیپلم مختلف به سؤال های بعد پیامدی تفاوت معنی داری وجود ندارد.

- با توجه به پاسخ هایی که دانشجویان دانشکده های مختلف به سؤال های بعد مناسبی داده اند می توان گفت تفاوت بین پاسخ ها در مورد سؤال اول ($p = 0/033$ - مقدار)،

چهارم ($p = 0/027$ - مقدار)، پنجم ($p = 0/029$ - مقدار) و سؤال هفتم ($p = 0/004$ - مقدار) تفاوت معنی دار وجود دارد.

با توجه به نمودارهای حاصل از رسم میزان پاسخ های سؤال های مذکور بر حسب دانشکده این نتیجه حاصل می شود که:

۱- دانشجویان دانشکده تربیت بدنی بیش از سایرین برای نماز جماعت به مسجد می روند.

۲- دانشجویان دانشکده کشاورزی بیش از بقیه دانشجویان نماز می خوانند.

۳- دانشجویان دانشکده تربیت بدنی بیش از سایرین در اعیاد مذهبی و عزاداری ها که در مساجد و تکیه ها تشکیل می شود شرکت می کنند.

- با توجه به پاسخ های دانشجویان دختر و پسر به سؤال های بعد مناسکی این نتیجه به دست می آید که در مورد سؤال های اول ($p = 0/001$ - مقدار) و چهارم ($p = 0/017$ - مقدار) بین پاسخ ها تفاوت معنی داری وجود دارد.

- با توجه به منحنی حاصل از رسم میزان پاسخ ها بر حسب جنسیت می توان گفت که پسران بیش از دختران برای ادای نماز جماعت به مسجد می روند و نیز پسران بیش از دختران با مسجد محل یا هر مؤسسه اسلامی دیگر همکاری دارند.

- بر اساس پاسخ سؤالات بعد مناسکی بر حسب وضعیت تأهل مشخص می شود که فقط تفاوت پاسخ سؤال هفتم ($p = 0/047$ - مقدار) معنی دار است با توجه به نمودار حاصل از رسم پاسخ ها بر حسب وضعیت تأهل نتیجه می شود که دانشجویان متأهل بیش از دانشجویان مجرد در اعیاد مذهبی و عزاداری ها که در مساجد و تکیه ها تشکیل می شود شرکت می کنند.

- نحوه پاسخ های دانشجویان با معدل های دیپلم مختلف به سؤال های بعد مناسکی نشان می دهد که بین پاسخ به سؤال چهارم ($p = 0/008$ - مقدار) و ششم ($p = 0/035$ - مقدار) تفاوت معنی داری وجود دارد.

- بر اساس نمودار حاصل از رسم پاسخ های دانشجویان به سؤال های بعد مناسکی بر حسب معدل دیپلم مشخص می شود که بیشترین تعداد کسانی که معدل دیپلم آنها بین ۱۰ تا

۱۱/۹ قرار دارد اصلا در نماز جمعه شرکت نمی کنند و نیز اصلا با مسجد محل یا هر مؤسسه اسلامی دیگر همکاری ندارند.

از بررسی رابطه ی بین پاسخ به سؤالات بعد شناختی (اعتقادی) نگرش دینی و بعد مناسکی (رفتار دینی) مشخص می شود که در همه موارد رابطه ی معنی داری وجود دارد ($p < 0/05$ -مقدار).

از بررسی رابطه ی بین پاسخ به سؤالات بعد اعتقادی (شناختی) و بعد عاطفی مشخص می شود که در تمام موارد رابطه ی معنی دار بوده است ($p < 0/05$ -مقدار).

از بررسی رابطه ی بین پاسخ به سؤالات بعد اعتقادی و بعد پیامدی مشخص می شود که در تمام موارد رابطه ی معنی داری داشته اند ($p < 0/05$ -مقدار).

از بررسی رابطه ی بین پاسخ به سؤالات بعد عاطفی و بعد مناسکی مشخص می شود که در همه ی موارد رابطه ی معنی داری وجود دارد ($p = 0/000 < 0/05$ -مقدار).

از بررسی رابطه بین پاسخ به سؤالات بعد مناسکی و بعد پیامدی نتیجه می شود که در همه ی موارد رابطه معنی داری وجود دارد ($p = 0/000 < 0/05$ -مقدار).

از بررسی رابطه ی بین پاسخ به سؤال های بعد عاطفی و بعد پیامدی نتیجه می شود که در همه موارد رابطه ی معنی داری وجود دارد ($p < 0/05$ -مقدار).

جدول ۲- آزمون همبستگی اسپیرمن برای بررسی رابطه بین ابعاد مختلف نگرش

و رفتار دینی

بعد	عاطفی	پیامدی	مناسکی
شناختی (اعتقادی)	$r_s = 0/361^*$ مقدار - p 0/000	$r_s = 0/529^*$ 0/000	$r_s = 0/371^*$ 0/000
عاطفی	r_s مقدار - p	$r_s = 0/320^*$ 0/000	$r_s = 0/342^*$ 0/000
پیامدی	r_s مقدار - p		$r_s = 0/409^*$ 0/000

*: همبستگی در سطح 0/01 معنی دار است.

• بحث

در تحقیق حاضر این نتیجه حاصل گردید که بین ابعاد شناختی، عاطفی و پیامدی با رفتار دینی (بعد مناسکی) دانشجویان رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. لذا بر این اساس می‌توان متوقع بود که با بهبود ابعاد سه‌گانه نگرش دینی، رفتار دینی دانشجویان نیز بهبود یابد. به عبارت دیگر، می‌توان انتظار داشت دانشجویانی که از وضعیت اعتقادی متناسب‌تری که مبتنی بر شناخت دینی آنان است برخوردار می‌باشند و عواطف و احساسات اصیل و حقیقی دینی در آنان بالاتر است. و نتایج مترتب بر چنین شناخت، اعتقاد و عواطفی را بهتر و دیندارانه‌تر در دیدگاه خود نسبت به امور خاص جامعه حاضر، که به نوعی امور مذکور می‌توانند مرتبط با طرز تلقی آنان از دیانت و دینداری باشد، منعکس می‌سازند. رفتار دینی - که ناظر بر اعمال و فعالیت‌های مشهود دینی و به عبارتی مناسک دینی در آنان است - در آنان نمایان‌تر و بهتر باشد. چنین توقع و انتظاری نیز معقول و منطقی جلوه می‌نماید، زیرا دانشجویی که حقیقتاً شناخت و اعتقاد خود را نسبت به امور دینی - نظیر اعتقاد به خدا، معاد، قرآن و مواردی از این قبیل - افزایش داده و بهبود می‌بخشد و از عواطف و احساساتی پاک نسبت به مسایل معنوی دینی برخوردار است، مثلاً بر این عقیده است که ایمان به خدا عامل عدم هراس از مرگ می‌باشد و زندگی بدون اعتقادات دینی را پوچ و بی‌هدف می‌داند و احساس قرب به خدا و ترس از خدا می‌کند و مواردی مشابه این؛ همچنین طرز تلقی‌ها و موارد مذکور را به نوعی در دیدگاه خود نسبت به مسایل جاری جامعه به اثبات می‌رساند به طوری که معتقد به مبارزه با پدیده بدحجابی، و یا معتقد به مذهبی بودن رهبران سیاسی در عین کاردان بودن آنان است یا آنکه تقلب در پرداخت مالیات را کاری نادرست می‌داند و مواردی مشابه این؛ انتظار می‌رود که اگر با موانع جدی تبدیل نگرش به رفتار مواجه نگردد، تا حدی بهتر از آنان که واجد خصایص مذکور نیستند چنین اعتقادات و احساسی را در رفتار خود به نمایش بگذارد، مثلاً اعتقاد خود را به خدا در قالب نماز خواندن و روزه گرفتن، اعتقاد خود را به قرآن در قالب قرآن خواندن و غیره نشان دهد که البته کاهش چنین تبدیل‌نگرشی به نوع خاصی از رفتارهای دینی نظیر همکاری با مساجد و مؤسسات اسلامی و یا شرکت در اعیاد مذهبی و عزاداری که به اندازه نماز و قرآن خواندن و روزه گرفتن از وجوب شرعی برخوردار نبوده‌اند، نمایان‌تر است و مجموعه مواردی از این قبیل بوده‌اند که سبب کاهش امتیاز یا نمره رفتار دینی

دانشجویان نسبت به نگرش دینی در آنان گردیده است. روابط سه گانه نگرش دینی با رفتار دینی دانشجویان - بنا به دلایلی که تبیین گردید- می تواند مبین دلیل موجهی برای رابطه تک تک ابعاد نگرش دینی با یکدیگر نیز در تحقیق حاضر باشد، یعنی رابطه بین بعد اعتقادی (شناختی) با بعد عاطفی، رابطه بعد اعتقادی با بعد پیامدی، و رابطه بین بعد عاطفی با بعد پیامدی مربوط به نگرش دینی دانشجویان دانشگاه؛ یعنی آنکه با بهبود اعتقادات مبتنی بر شناخت دانشجویان، عواطف و احساسات دینی آنان نیز بهبود می یابد، با بهبود اعتقادات مبتنی بر شناخت آنان، طرز تلقی آنان نسبت به جامعه بیشتر و بهتر با چنان اعتقادی پیوند می خورد و لذا متوقع جریان دیندارانه تر مسایل جامعه هستند؛ با بهبود عواطف و احساسات دینی آنان نیز بیشتر متوقع مبتنی بودن مسائل جاری جامعه بر دیانت و معنویت می باشند.

دقت و بررسی در یافته‌ها و نتایج تحقیق مبین آن است که ابعاد شناختی (اعتقادی) و عاطفی در دانشجویان مورد مطالعه، به مراتب بالاتر از دو بعد «پیامدی» و «مناسکی» می باشد. به عبارت دیگر، با توجه به موارد توضیح داده شده فوق، میزان اعتقادات دانشجویان نسبت به مواردی نظیر خدا، معاد و قرآن و همچنین عواطف و احساسات دینی آنان نسبت به مواردی نظیر احساس قرب به خدا و ترس از او، و سایر موارد مشابه، از میزان رفتارها و فعالیت مشهود دینی آنان نظیر نماز خواندن، روزه گرفتن، قرآن خواندن، در مراسم مذهبی شرکت کردن و یا میزان مناسب بودن طرز تلقی آنان نسبت به سرایت دیانت در پدیده‌ها و مسایل اجتماعی جامعه، بیشتر و بهتر می باشد. موانع فردی و اجتماعی وجود دارند که از تبدیل اعتقادات دینی به رفتارهای دینی جلوگیری به عمل می آورند و یا آنکه نمی گذارند اعتقادات دینی، به مسایل و موضوعات اجتماعی و فرهنگی جامعه تسری یابند. این نتیجه دقیقاً توسط تحقیق سراج‌زاده (۱۳۷۷) تأیید می گردد، به طوری که وی نیز در مورد دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان‌های تهران نتیجه گرفت که در دو بعد لطیف‌تر دینداری که ناظر به اصول اعتقادات دینی (مثل اعتقاد به خدا، نبوت، معاد و غیره) و نیز عواطف دینی شخصی (مثل احساس نوعی ارتباط با موجودات مقدس و متعالی) است، نوجوانان مورد مطالعه دیندارتر بودند و در دو بعد دیگر یعنی مناسکی و پیامدی، که متمرکز بر به کار بردن دین در زندگی اجتماعی فردی و شرکت در مراسم عبادی جمعی است، نمره دینداری پاسخگویان کمتر بوده است. در هر دو تحقیق نیز، در

بعد مراسم عبادی (مناسکی)، عدم شرکت در مراسم جمعی دینی علت اصلی کاهش نمره ی دینداری آنها می باشد.

در این پژوهش نتیجه گرفته شد که در مجموع نگرش و رفتار دینی دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان $۸۸/۳\%$ مطلوب بوده است. این نتیجه، $۲۴/۵\%$ نسبت به تحقیق علوی (۱۳۷۹) مطلوب تر می باشد، که در آن تحقیق نتیجه گرفته شده است که میانگین نظرات نوجوانان دبیرستان های کرمان در مورد رعایت رفتار دینی $۶۳/۸\%$ مطلوب بوده است.

اما اگر فقط بعد مناسکی (رفتار دینی) را در تحقیق حاضر در مورد دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان لحاظ شود، نتیجه تحقیق مبین آن است که میانگین نظرات پاسخگویان در مورد رعایت بعد مذکور $۳۶/۲\%$ مطلوب بوده است که در این حالت افت چشمگیری را نسبت به رعایت رفتار دینی در دانش آموزان دبیرستان های کرمان نشان می دهد. علل احتمالی چنین امری را می توان چنین برشمرد که از یک طرف سؤالاتی که در اختیار پاسخگویان قرار گرفته در دو تحقیق متفاوت بوده است. ثانیاً آن که زمان اجرای تحقیق متفاوت بوده و ثالثاً آنکه محیط و شرایط خاص بر دانشگاه و پذیرش دانشجویان از نواحی مختلف کشور (دانشجویان غیربومی) و مختلط بودن پسران و دختران دانشجو، به عبارت دیگر بین دو جامعه آماری دانشجویان و دانش آموزان، می تواند در این مورد مؤثر باشد.

علی رغم این امر، نکته ای را که نباید فراموش ساخت آن است که در مورد دو بعد واجب و بسیار مهم رفتار دینی یعنی نماز و روزه $۸۴/۸\%$ دانشجویان اظهار داشته اند که هر روز نماز می خوانند و $۷۳/۲\%$ آنان اظهار کرده اند که در ایام ماه رمضان (چنانچه مریض یا مسافر نباشند) هر روز روزه می گیرند.

از طرف دیگر، ملاحظه می شود که در ابعاد مربوط به نگرش دینی، مثلاً در بعد شناختی (اعتقادی)، ۹۷% آنان کاملاً موافق و موافقند که در روز قیامت به اعمال و رفتار ما رسیدگی می شود و $۹۷/۲\%$ آنان کاملاً موافق و موافقند که قرآن کلام خداست و هر چه می گوید حقیقت محض است. چنین نتایجی به وسیله تحقیق طالبان (۱۳۷۷) تأیید می گردد که وی نیز در مورد دانش آموزان مدارس تهران در سال تحصیلی ۱۳۷۶-۷۷ به این نتیجه رسیده است که تنها اقلیت بسیار ناچیزی از پاسخگویان ($۲/۶$ درصد) دینداری ضعیفی دارند، و در مقابل، اکثریت قابل

توجهی از جوانان نمونه تحقیق (حدود ۸۳ درصد) دینداری‌شان قوی ارزیابی شده است. همچنین پوریوسفی (۱۹۸۴)، نمره دینداری بالایی را برای نمونه خود که متشکل از دانشجویان مسلمان مشغول به تحصیل در دانشگاه میثیگان بودند، گزارش نمود. در این تحقیق مقایسه‌ی دختران و پسران دانشجویان در سؤالات و ابعاد مختلف نشان می‌دهد که در بسیاری موارد دختران، نگرش و رفتار دینی بهتری از پسران داشته‌اند. اما در مورد «شرکت در نماز جماعت» و «همکاری با مسجد محل» پسران بیشتر از دختران برای ادای نماز جماعت به مسجد می‌روند و پسران بیشتر از دختران با مسجد محل یا هر مؤسسه اسلامی دیگر همکاری دارند (که چنین حضور و یا همکاری بیشتری از پسران نسبت به دختران منطقی به نظر می‌رسد). علوی (۱۳۷۹) نیز در تحقیق خود که جامعه آماری آن نوجوانان دبیرستان‌های کرمان بوده است به این نتیجه رسیده که در مورد بسیاری از مؤلفه‌های مربوط به رفتار دینی وضعیت دختران بهتر از پسران بوده است. رجب‌زاده (۱۳۷۹) در تحقیق خود که جامعه آماری آن مردم شهر اهواز بوده اینگونه نتیجه گرفته است که زنان بیشتر از مردان در جلسات قرآن شرکت می‌کنند، و با حذف اثر تحصیلات و سن، مردان کمتر از زنان به مطالعه کتب دینی در منزل می‌پردازند.

همچنین سازمان تبلیغات اسلامی (۱۳۷۶) در تحقیقی که جامعه آماری آن مجموعه‌ای از جوانان تهرانی بوده است نیز به این نتیجه رسیده است که مردان بیش از زنان در مسجد حضور دارند.

بر اساس نتایج تحقیق حاضر، موارد زیر پیشنهاد می‌گردد:

- ۱- بررسی‌هایی به عمل آید که مشخص شود چه عوامل و موانعی سبب می‌گردد که برخی دانشجویان اعتقادات دینی نسبتاً خوب را نتوانند به همان خوبی در رفتارهای دینی خود متجلی سازند.
- ۲- با توجه به اینکه ۳۲/۹٪ پاسخگویان با این مورد کاملاً موافق و یا موافق بوده‌اند که «به نظر می‌رسد بسیاری از قوانین اسلامی را نمی‌توان در جامعه امروزی اجرا کرد»، تحقیق شود که چرا و در چه مواردی جامعه امروزی به گونه‌ای در آمده است که ظرفیت و انطباق‌پذیری خود را با پاره‌ای از قوانین اسلامی از دست داده است، و چگونه می‌توان قوانین اسلام را بدون آنکه

کوچکترین خدشه‌ای به اصل آنها وارد شود مطابق با مقتضیات زمان و نیازهای جامعه به کار برد.

۳- با توجه اینکه در این تحقیق این نتیجه حاصل شد که ۶/۱٪ جوانان دانشجو هر روز برای ادای نماز جماعت به مسجد می‌روند، تلاش شود کلیه موانعی (با توجه به قسمت بحث و بررسی تحقیق) که سبب حضور اندک بعضی افراد و جوانان و دانشجویان در نماز جماعت مساجد می‌گردد شناسایی شده، در رفع آنها تلاش کافی به عمل آید.

۴- با توجه به اینکه در این تحقیق این نتیجه به دست آمده که فقط ۴/۵٪ دانشجویان هر جمعه در نماز جمعه شرکت می‌کنند، لذا تلاش شود کلیه موانعی که سبب حضور اندک بعضی جوانان و دانشجویان در نماز جمعه می‌گردد شناسایی شده، در رفع آنها تلاش کافی به عمل آید.

۵- تحقیقات دیگری در مواردی که در این تحقیق ضعف نسبی نگرش دینی در دانشجویان مشاهده گردید، به عمل آید تا آنکه دلائل و عوامل مربوط کشف شود و براساس آن، اقدامات لازم جهت بهبود نگرش دینی در آن موارد به عمل آید.

منابع

- ۱- پورافکاری، نصرت‌الله (۱۳۷۶). فرهنگ جامع روانشناسی و روانپزشکی. جلد اول، چاپ سوم، تهران: فرهنگ معاصر.
- ۲- دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی کشور (۱۳۷۶). جوانان چگونه می‌بینند؟ چگونه می‌اندیشند؟ فصلنامه فرهنگ عمومی، شماره ۱۱-۱۰، صفحات ۶۷-۴۸.
- ۳- رضائیان، علی (۱۳۷۴). مدیریت رفتار سازمانی (مفاهیم، نظریه‌ها و کاربردها). چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
- ۴- سازمان تبلیغات اسلامی (۱۳۷۶). مسجد، جوانان تهرانی چگونه می‌اندیشند؟ فصلنامه فرهنگ عمومی، شماره ۱۳-۱۲، صفحات ۱۶-۲۹.
- ۵- سراج‌زاده، سیدحسین (۱۳۷۷). نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت‌های آن برای نظریه سکولار شدن. نمایه پژوهش، شماره ۸ و ۷، صفحات ۱۲۰-۱۰۵.
- ۶- شریفی، حسن پاشا (۱۳۷۶). نظریه و کاربرد آزمون‌های هوش و شخصیت، تهران: سخن.
- ۷- شعاری نژاد، علی‌اکبر (۱۳۶۴). فرهنگ علوم رفتاری. تهران: امیرکبیر.
- ۸- طالبان، محمدرضا (۱۳۷۷). سنجش دینداری جوانان. نمایه پژوهش، شماره ۸ و ۷، صفحات ۱۲۹-۱۲۱.
- ۹- علاقه‌بند، علی (۱۳۷۸). مبانی نظری و اصول مدیریت آموزشی. ویرایش چهارم، چاپ یازدهم، تهران: روان.
- ۱۰- علومی یزدی، محمدتقی (۱۳۷۹). بررسی مسائل نگرشی در نوجوانان بزهکار. یزد: موسسه انتشارات یزد.
- ۱۱- علوی، سیدحمیدرضا (۱۳۷۹). بررسی رفتار و عملکرد دینی نوجوانان سال‌های اول، دوم و سوم دبیرستان‌های کرمان. اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان کرمان.
- ۱۲- کریمی، یوسف (۱۳۷۸). روان‌شناسی اجتماعی - نظریه‌ها، مفاهیم و کاربردها. چاپ هفتم، تهران: ارسباران.
- ۱۳- گنجی، حمزه (۱۳۷۷). آزمون‌های روانی - مبانی نظری و عملی. چاپ هفتم، مشهد: آستان قدس رضوی.
- ۱۴- گنجی، حمزه (۱۳۷۹). روان‌شناسی کار. چاپ سوم، تهران: ارسباران.

- ۱۵- محسنی، منوچهر (۱۳۷۵). بررسی آگاهی ها، نگرش ها و رفتارهای اجتماعی - فرهنگی در ایران. فصلنامه فرهنگ عمومی، شماره ۶، صفحات ۶۳-۶۵.
- ۱۶- میچل، ترنس (۱۳۷۶). مدیریت در سازمان ها - مقدمه‌ای بر رفتار کارکنان در سازمان. ترجمه محمدحسین نظری نژاد. مشهد: آستان قدس رضوی.
- ۱۷- هرسی، پاول و بلانچارد، کنت اچ (۱۳۷۵). مدیریت رفتار سازمانی - استفاده از منابع انسانی. ترجمه دکتر قاسم کبیری. چاپ پنجم، تهران: مؤسسه انتشارات جهاد دانشگاهی (ماجد).

